

ВІДГУК

Офіційного опонента, доктора історичних наук, професора, професора кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету *ОРЛИК Світлани Владиславівни* на дисертацію *МУРМИЛИ Наталії Іванівни* «Людський фактор у харчовій промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.», подану на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія (галузь знань: 03 Гуманітарні науки)

Детальний аналіз дисертаційної роботи Наталії Іванівни Мурмили «Людський фактор у харчовій промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.» дозволяє опоненту сформулювати такі узагальнені положення та висновки щодо актуальності дослідження, ступеня обґрунтованості та достовірності основних висновків, наукової новизни результатів дослідження, практичного значення та загальної оцінки роботи.

1. Актуальність теми дисертаційного дослідження та її зв'язок з науковими програмами.

Актуальність обраної теми дисертаційного дослідження зумовлена потребою здійснення всебічного та поглибленого аналізу значення людського чинника у процесі становлення й розвитку харчової промисловості Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. Скасування кріпацтва у 1861 році та проведення ряду ліберальних реформ, які охопили адміністративну, судову, освітню, військову та економічну сфери суспільного життя мали визначальний вплив на складний процес переходу до капіталістичних форм господарювання як у сільському господарстві, так і у промисловості. Проведення цих реформ створило сприятливі умови для поживлення господарської діяльності, поширення ринкових відносин і формування нових соціальних верств. Саме в цей час відбувалися масштабні соціально-економічні зміни, що істотно вплинули на формування нових виробничих відносин, розвиток підприємницького середовища та трансформацію суспільних цінностей.

Особливо динамічно у досліджуваній період розвивалися цукрова, борошномельна та винокурна галузі, розширювався внутрішній ринок, зміцнювалися торговельні зв'язки, а також зростали обсяги виробництва й експорту продукції. Упродовж XIX століття на українських землях поступово сформувався прошарок підприємців, процес становлення якого розпочався ще до реформ 1860 – 1870-х років. Ліберальні перетворення значно прискорили його розвиток, сприяли як кількісному зростанню, так і якісному оновленню підприємницької верстви. Підприємці дедалі чіткіше усвідомлювали свою роль не лише як економічних суб'єктів, а й як активних учасників суспільного життя. Вони виступали ініціаторами модернізаційних змін, запроваджували нові технології та сприяли формуванню сучасної культури управління виробництвом і організації праці, здійснювали добродійність, сприяли розвитку освіти та науки. З іншого боку, в харчовій промисловості відбувався процес формування

робітничого класу, який мав свої життєві турботи і проблеми у взаємодії з роботодавцями (в т. ч. умови праці, заробітна плата, кваліфікація, повсякденне життя робітника тощо). Тож, тема дисертаційного дослідження надзвичайно актуальна, оскільки знаходиться на перетині досліджень соціально-економічної історії України та історії повсякденного життя в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Дисертацію Наталії Іванівни Мурмили виконано в межах науково-дослідницької теми кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка «Актуальні проблеми історії України та методики її навчання» (номер державної реєстрації 0121U107866).

2. Ступінь обґрунтованості та достовірності наукових положень, висновків і рекомендацій, які сформульовані в дисертації. Аналіз змісту дисертації та опублікованих праць підтверджує обґрунтованість результатів і висновків щодо ролі й трансформації людського фактора в харчовій промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX століття.

Дослідження Н. І. Мурмили побудоване за проблемним принципом, має логічну структуру та всі елементи, передбачені відповідними нормативними документами Міністерства освіти і науки України. Дисертація складається з титульної сторінки, анотацій українською та англійською мовами, списку опублікованих праць за темою дисертації, змісту, переліку умовних позначень, символів, вступу, чотирьох розділів (дванадцяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел (239 позицій) та 1 додатка.

Вступ дисертаційного дослідження включає такі обов'язкові складові елементи, як актуальність теми; зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; об'єкт, предмет, мета та завдання дослідження; методологічні засади; хронологічні рамки та територіальні межі; наукова новизна; практичне значення; особистий внесок здобувачки; апробація результатів дослідження та інформація про обсяг та структуру наукової кваліфікаційної праці.

У *першому розділі «Історіографічний огляд, джерельна база та методологія дослідження»* (с. 22–64) проаналізовано стан наукової розробки проблеми, який засвідчив, що представлена тема сьогодні не стала предметом окремого спеціального дослідження. Зокрема, у *підрозділі 1.1. «Історіографія дослідження»* (с. 22–40) авторка зробила розлогий огляд використаної літератури, яка стосувалася різних аспектів досліджуваної проблеми, умовно поділивши її на три блоки: «1) праці дослідників періоду до встановлення радянської влади; 2) історіографія радянського періоду; 3) дослідження сучасних науковців» (с. 22). Що дало можливість авторці акцентувати увагу на відмінностях у методологічних підходах дослідників різних періодів до висвітлення тих чи інших питань, які стосуються досліджуваної проблеми.

У *підрозділі 1.2. «Джерельна база»* (с. 40–65) авторка здійснила систематизацію та класифікацію джерельної бази дослідження, визначила ступінь її репрезентативності. Встановлено, що джерельна база, використана під час дослідження, є достовірною та інформаційно насиченою. Авторка дисертації

умовно їх розділила на дві категорії: «1) неопубліковані документи з центральних і регіональних державних архівів, 2) друковані джерела, серед яких – документи, довідники та статистичні видання» (с. 40). Водночас дисертантка зазначила, що вагомими джерелами для дослідження є галузева періодична преса та законодавчі й нормативно-правові акти.

Дослідницький методологічний та методичний інструментарій дисертаційної роботи охоплює загальнонаукові та спеціальні історичні методи, які досить повно схарактеризовані у *підрозділі 1.3. «Методологія дослідження»* (с. 46–51). Потрібно зауважити, що формулювання авторкою концептуальних та методологічних підходів дозволило розглянути людський фактор у харчовій промисловості як частину загального соціально-економічного процесу Правобережної України, в якому людина була активним суб'єктом, а відтак, історико-антропологічний (антропоцентричний) підхід було визначено одним із ключових у дослідженні.

Другий розділ дисертації «*Роль підприємців, інтелігенції і робітників у харчовій промисловості*» (с. 65–111) складається з трьох підрозділів. У *підрозділі 2.1. «Формування класу підприємців»* (с. 65–89) авторкою окреслено важливі зміни, які відбулися в економіці та соціально-економічній сфері Правобережної України в результаті скасування кріпосного права у 1861 р., які сприяли розвитку ринкових відносин та підприємництва в цілому та в харчовій промисловості зокрема. Здійснено аналіз етнічного складу промисловців та купецтва Правобережної України. Визначено, що «особливістю Правобережної України було те, що серед промисловців домінували саме поляки та євреї» (с.69), «українці не проявляли значної зацікавленості у торговельній діяльності», банкірської справи а віддавали перевагу землеробству (с.72). Для українців завжди земля була основним скарбом і саме через зародження сільського підприємництва з'являлися потужні землевласники, такі як Симиренки, Терещенки, Радзивілли, Потоцькі, Сангушки та інші, котрі створили величезні капітали у сільському господарстві і перетворилися на провідних промисловців у різних галузях (харчовій, легкій, деревообробній тощо), інвесторів та меценатів.

Авторка прослідкувала складний шлях зародження та становлення вищезгаданих династій, акцентуючи увагу на їхній освіті, принципах ведення бізнесу (соціальної відповідальності, добросесної підприємницької репутації, «заради суспільного добра» тощо), їхнього відношення до грошей, діяльності у сфері збереження та розвитку культури та науки.

У *підрозділі 2.2. «Інженерно-технічні кадри»* (с. 90–98) дисертантка висвітлює проблеми становлення та розвитку інженерно-технічної освіти, яка постала у зв'язку з бурхливим розвитком промисловості на Правобережній Україні досліджуваного періоду. Авторка зазначила, що наприкінці ХІХ ст. технічна освіта була слабо розвиненою і не відповідала на запити часу і лише після проведення освітньої реформи 1871р. та прийняття ряду засадничих нормативно-правових документів та законів ситуація з підготовкою фахівців різного рівня для промисловості та комерції якісно змінилася.

Важливим є те, що дисертантка акцентувала увагу на фактах пожертвувань та добровільних внесків, які робили громадськість, купці та промисловці

Правобережної України у заснування та утримання ряду навчальних закладів професійної освіти. Особлива увага приділена меценатській діяльності родини Терещенків, які фінансували будівництво Київського політехнічного інституту, надавали стипендіальну підтримку для навчання учнів, які походили з малозабезпечених родин. Розглянуто також дієву допомогу сімей Яхненків та Симиренків у створенні технічного училища у м. Млієві.

Авторкою обґрунтовано заявлено, що підтримка розвитку освіти в українських губерніях, що перебували у складі Російської імперії, стала однією з провідних сфер соціокультурної діяльності підприємців упродовж останньої чверті XIX – початку XX століття. Водночас, така активна участь підприємців у розвитку освітньої сфери була зумовлена як прагматичною господарською зацікавленістю, так і усвідомленням суспільної відповідальності.

У підрозділі 2.3. «Промислові робітники» (с.98-108) авторка прослідковує зростання чисельності промислових робітників через розорення селянських господарств. Розглянуто умови життя і праці робітників, їхнє матеріальне становище, проблеми оплати праці, а також способи взаємодії та вирішення конфліктних ситуацій між робітниками та роботодавцями тощо.

Важливий акцент авторка зробила на проблемі використання праці жінок та підлітків на підприємствах харчової промисловості.

Наталії Іванівні Мурмилі вдалося комплексно і всебічно відтворити модель буденного життя промислового робітника харчової промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Третій розділ дисертації «Виробництво та матеріально-технічна база продукції харчової промисловості» (с. 117–151) складається з чотирьох підрозділів. У підрозділі 3.1. «Загальна характеристика харчової промисловості» (с. 117–125) авторкою визначено важливі напрями розвитку харчової промисловості досліджуваного періоду, зокрема борошномельної, олійної, цукрової, тютюнової, винокурної та інших галузей. Аналізуючи розвиток харчової промисловості Київської, Волинської та Подільської губерній визначено, що Київщина мала лідируючі показники як за обсягами товарного виробництва, так і за чисельністю зайнятих працівників у харчовій промисловості. Простежено взаємозалежність розвитку харчової промисловості із збільшенням рівня вирощування сільськогосподарської продукції (в т.ч. за рахунок розширення посівних площ під зернові, цукрові буряки, соняшник тощо; підвищення врожайності сільськогосподарських культур; залучення додаткових фінансових ресурсів у сільське господарство тощо). Авторка відзначає, що Правобережна Україна відігравала провідну роль у постачанні збіжжя на експорт через чорноморські порти.

Визначаючи загальну характеристику харчової промисловості Правобережної України Наталія Мурмила приділяє особливу увагу власникам підприємств харчової промисловості (О. Бобринському, П. Харитоненку, Б. Ханенку, М. Холоденку, І. Маньковському, К. Яхненку, П. Симиренку, родинам Бродських і Терещенків, М. Львовій та інші), висвітлюючи їхню роль у розвитку та розбудові виробництва харчової продукції.

У підрозділі 3.2. «Розвиток виробництв, пов'язаних з сільським господарством» (с. 125-131) Н. Мурмила акцентувала увагу на комерціалізації

сільського господарства, яке формувалося на нових підприємницьких засадах господарювання, що стали можливими у результаті здійснених реформ 1860–1870-х років, передусім селянської реформи, а також аграрних перетворень, започаткованих П. Столипіним у межах Російської імперії. Авторка довела тісну взаємозалежність темпів розвитку виробництв харчової промисловості з динамікою розвитку сільськогосподарського товарного виробництва.

Основними чинниками, які вплинули на розвиток виробництв харчової промисловості у взаємозв'язку з сільським господарством визначено: розвиток приватної власності (особливо на землю), що сприяло раціональному використанню земельних ресурсів та інтенсифікації аграрного виробництва; залучення більш широкого кола землевласників до сільськогосподарського товаровиробництва; удосконалення підприємницьких форм господарювання («У сільській місцевості почала формуватися нова соціально-економічна структура, до якої входили поміщики-підприємці, селяни, що займалися підприємництвом, а також купці» (с. 127); збільшення експорту сільськогосподарської продукції та державні замовлення відкривали можливість накопичення фінансових ресурсів для реалізації проєктів з розширення виробництв харчової галузі (будівництво нових заводів, технічне переоснащення та застосування нових технологій тощо); протекціоністська політика імперського уряду у цукровій галузі сприяла збереженню «високих цін на внутрішньому ринку, що забезпечувало стабільну рентабельність виробництва та гарантувало прибутки власникам цукрових заводів» (с. 128); процеси зміцнення взаємозв'язку між селом і містом та ін.

У підрозділі 3.3. *«Капіталізація, економічна політика держави та система забезпечення галузі промисловою сировиною»* (с. 131–140) авторка прослідкувала інвестиційний процес у розвиток та розбудову харчової промисловості та сільського підприємництва іноземними та вітчизняними підприємцями, що відбувався у другій половині XIX – початку XX ст. у Правобережній Україні. Авторка акцентувала увагу на особливостях державної економічної політики імперського уряду, стверджуючи, що, незважаючи на проведені реформи 60 – 70-х років, «російський капіталізм» не міг остаточно позбутися феодально-кріпосницьких основ та бюрократичних традицій, що стримувало розвиток ринкової економіки на основі вільної конкуренції. Водночас, економічна політика була направлена на створення сприятливого інвестиційного клімату для іноземного капіталу, який проникав в усі галузі промисловості (в т.ч. і харчову промисловість), сільське господарство та банківський сектор.

Авторка приділила увагу ролі іноземних колоністів та підприємців (німецьких, польських, чеських, австрійських тощо) у розвитку сільського господарства та харчової промисловості (пивоваріння, винокурництво, млинарство тощо) на Правобережній Україні у другій половині XIX – початку XX ст. Іноземний капітал, на думку дисертантки, сприяв запровадженню парових двигунів у виробничі процеси харчової промисловості. Це стимулювало й вітчизняних промисловців закуповувати парові двигуни за кордоном, щоб збільшувати обсяги виробництва, підвищувати якість продукції, підвищувати продуктивність праці й бути більш конкурентоздатними та отримувати більші прибутки.

Авторка звернула увагу на те, що темпи розвитку переозброєної харчової промисловості внаслідок впровадження нових технологій (парових двигунів) потребували збільшення сільськогосподарської продукції, яка була сировиною для переробки харчовою промисловістю. Таким чином була поширена практика замкнутих циклів – вирощування сільгосппродукції на площах, що належали власникам заводів і відповідно власна переробка, або стимуляція і сприяння розвитку місцевого землеробства та агротехніки, що в підсумку «сприяло швидкому поширенню капіталістичних відносин у сільському господарстві та харчовій промисловості» (с. 140).

У підрозділі 3.4. *«Інфраструктура, продуктивність та вектор технічних удосконалень у галузі»* (с. 140–149) дисертантка окреслила вплив розвитку інфраструктури та технічного перевороту на розвиток харчової промисловості Правобережної України досліджуваного періоду.

Авторка відзначила, що будівництво залізничних доріг мало позитивний вплив на розвиток харчової промисловості Правобережної України – це сприяло покращенню логістики безперебійного постачання сировини та вивезення готової продукції, налагодженню нових виробничих зв'язків, прискоренню експортних операцій тощо.

Технічний переворот, що розпочався в 30 – 40-х роках XIX ст. став одним із головних факторів, які сприяли якісним змінам у розвитку харчової промисловості. Його найбільш помітною ознакою стало широке використання парових двигунів, а також різноманітних машин, механізмів і верстатів у виробничому процесі. У 70 – 80-х роках XIX століття в Україні фактично завершилася технічна модернізація цукрової галузі. Під час цієї технічної революції власники цукрових заводів активно впроваджували у виробництво новітні досягнення науки й техніки як європейського, так і вітчизняного виробництва. Певних успіхів промисловий переворот досяг у борошномельній промисловості, змінивши примітивні жорна на вальцьовий верстат. Підприємці активно розширювали виробництво борошна та круп, впроваджуючи потужні парові машини й механізми.

Водночас винокурна промисловість була представлена великою кількістю дрібних підприємств (до 10 робітників), а тому «промисловий переворот вплинув на винокурну промисловість, але не в повному обсязі» (с. 147).

Авторкою доведено, що підприємці і промисловці, які здійснювали свою діяльність у харчовій промисловості були зацікавлені у технічному переоснащенні своїх виробництв, оскільки це підвищувало їхні прибутки.

Четвертий розділ дисертації *«Збут продукції харчової промисловості та роль людського фактора у торговельних відносинах»* (с. 156–187) складається з двох підрозділів. У підрозділі 4.1. *«Збут продукції на внутрішніх ринках»* (с. 156–175) авторкою досліджено людський фактор у торговельних відносинах направлений на збут продукції харчової промисловості на внутрішніх ринках Правобережної України у досліджуваний період.

Авторка виокремила і дослідила основні напрямки збуту продукції харчової промисловості на внутрішньому ринку – це ярмаркова та базарна торгівля, стаціонарна торгівля та пересувна торгівля, заклади з продажу алкогольних напоїв. Відзначено, що у стаціонарній торгівлі мали місце позитивні

якісні зміни за рахунок розширення асортименту (в т.ч. за рахунок товарів з інших регіонів), спеціалізації та покращення обслуговування, що збільшувало товарообіг і прибутки торгівців. Акцентовано увагу на тому, що шляхи сполучення мали вагомe значення для розвитку внутрішньої торгівлі (в т.ч. розбудова залізниць та спорудження сухопутних доріг).

Окрему увагу приділено виникненню у 60–80-х роках XIX ст. кооперативного руху, який сприяв розвитку внутрішньої торгівлі, відкривав нові можливості для розширення сільського підприємництва, зміцнював зв'язки між промисловістю та сільським господарством.

Авторка довела, що у пореформений період ярмаркова торгівля мала вагомe значення для внутрішньої торгівлі Правобережної України. Саме на них активно поширювалися ринкові механізми: торгівля за зразками, спеціалізація на продажі окремих груп товарів, проведення біржових операцій і участь торговельних компаній. Ярмарки займали вагомe місце в загальному товарообігу, сприяли реалізації промислової та сільськогосподарської продукції, стимулювали розвиток виробництва та розширення внутрішнього ринку.

Підрозділ 4.2. «Транспортне забезпечення збуту продукції на зовнішні ринки» (с.175–186) присвячено проблемі розвитку транспортної системи Правобережної України, які забезпечували збут продукції харчової промисловості на експорт.

Дисертантка підкреслює, що активне спорудження залізниць у другій половині XIX ст. стало ключовим напрямком економічної політики царського уряду. Будівництво нової залізничної мережі з'єднували головні промислові центри Наддніпрянської України з внутрішніми та зовнішніми ринками, що відкрило українському зерну, цукру й тваринницькій продукції шлях на світовий ринок.

У дисертаційному дослідженні окреслено функціональну роль гужового транспорту та розвиток річкового пароплавства.

Щодо розширення зовнішніх ринків, то авторка наголосила, що крім продукції землеробства, Україна експортувала значні обсяги товарів тваринницького походження – коней, велику рогату худобу, овець, свиней, вовну, шкіри, масло, сало, м'ясо та інші продукти. Правобережна Україна також була важливим районом експорту спирту та цукру.

Результати проведеного дослідження та сформульовані висновки знайшли своє відображення в публікаціях та наукових заходах, що підтверджує їхню наукову цінність. **Дисертаційна праця пройшла належну апробацію.**

Основні положення та результати дисертаційного дослідження були обговорені та схвалені на чотирьох міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, а також відображені в дев'яти публікаціях: три з яких – у фахових виданнях України категорії Б, шість – у виданнях, що додатково висвітлюють результати проведеного дослідження.

3. Ступінь наукової новизни одержаних результатів дисертаційної роботи.

Аналіз дисертаційної роботи дозволяє стверджувати, що дисертація виконана здобувачкою самостійно, а всі сформульовані висновки та головні

положення обґрунтовані, мають достатній теоретичний рівень узагальнення. Дисертація характеризується логічним і послідовним викладенням матеріалу, який має наукову новизну, та є завершеною і самостійною роботою.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації *вперше* комплексно досліджено роль людського фактора та його вплив на розвиток харчової галузі та ринкові відносини у Правобережній Україні другої половини ХІХ – на початку ХХ ст.; проаналізовано та класифіковано історіографічний та джерелознавчий матеріал із досліджуваної проблематики, до наукового обігу введено значну кількість раніше маловідомих архівних документів.

Авторка *продовжила і поглибила* дослідження та обґрунтування специфічного впливу соціально-економічних трансформацій пореформеного періоду на еволюцію харчової промисловості. Проаналізовано взаємозв'язок між рівнем освіти, кваліфікацією працівників, умовами праці та ефективністю виробництва харчових продуктів.

Набуло подальшого розвитку дослідження соціально-економічних факторів, що сприяли розвитку харчової промисловості у досліджуваній період; проаналізовано особливості розвитку харчової галузі в умовах технічної модернізації.

4. Теоретична цінність та практичне значення наукових результатів.

Теоретична цінність дисертації здобувачки полягає в тому, що вона розширює уявлення про особливості розвитку харчової промисловості Правобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Уперше системно проаналізовано людський фактор як комплексне явище, що охоплює соціально-демографічні характеристики працівників, рівень їхньої професійної підготовки, умови праці, мотиваційні механізми та управлінські практики

Практичне значення дисертаційної праці полягає в тому, що її теоретичні результати, висновки та узагальнення можуть бути використані для формування сучасних моделей управління та кадрової політики в харчовій промисловості. Напрацювання авторки можуть бути інтегровані у викладання освітніх компонентів з історії України, економічної історії, а також у підготовці вибіркових дисциплін з історії розвитку харчової промисловості, історії повсякденного життя в Україні тощо.

5. Відповідність змісту анотації основним положенням дисертації. Аналіз змісту анотації та основних положень тексту дисертації Н. І. Мурмили засвідчив їхню відповідність загальним висновкам. Зміст анотації відтворює основні положення тексту кваліфікаційної наукової роботи. Анотація не містить інформації, яка була б відсутньою в дисертації. Анотація і дисертація оформлені відповідно до п. 6, 7, 8 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження доктора філософії», затвердженого Кабінетом Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 (зі змінами від 21 березня 2022 р. № 341).

6. Дотримання принципів і норм академічної доброчесності. У науковій кваліфікаційній праці Мурмили Наталії Іванівни «Людський фактор у харчовій промисловості Правобережної України у другій половині ХІХ – на початку

XX ст.» порушень принципів і норм академічної доброчесності не виявлено.

7. Дискусійні питання та зауваження щодо змісту дисертації.
Констатуючи високий науковий рівень дисертації та віддаючи належне значній роботі, яку провела Мурмила Наталія Іванівна над підготовкою кваліфікаційного дослідження, опонентка вважає за необхідне висловити авторці дисертації окремі зауваження, пропозиції та побажання.

1) У підрозділі 1.2. «Джерельна база» у запропонованому авторкою поділі джерел на категорії (с. 40), доцільно було б конкретизувати про включення до категорії «друковані джерела» не лише «документи, довідники та статистичні видання» а й періодичну (офіційну) пресу та законодавчі й нормативно-правові акти.

2) У підрозділі 1.2. «Джерельна база» авторкою зазначалося, що важливою джерельною базою для написання дисертації була періодична (галузева) преса («Вісник цукрової промисловості», «Південно-російська сільськогосподарська газета» тощо), проте не вказано про використання матеріалів місцевої преси. На нашу думку, саме матеріали місцевої преси дають можливість простежити процес поширення товарно-грошових і ринкових відносин у харчовій галузі. Вони також допомагають висвітлити розвиток ярмаркової, базарної та стаціонарної торгівлі на Правобережжі України, визначити її роль у зовнішній торгівлі, а також розглянути низку інших важливих питань.

3) У підрозділі 1.3. «Методологія дослідження» дисертантка підкреслює, що важливим методологічним аспектом у дослідженні «є чітке окреслення понятійно-категоріального апарату», визначивши ключові категорії, які потребують такого чіткого трактування – це «харчова промисловість», «економічна політика», «капіталізація», «промисловий переворот», «підприємництво», «торгівля», а також «міри ваги» (с. 51). Доцільно було б не лише їх перерахувати, а й надати конкретні інтерпретації та роз'яснення щодо цих понять і категорій.

4) У розділі 2 підрозділі 2.2. авторкою була звернута увага на становому характері класичних гімназій та реальних училищ – «Вони зберегли свій становий характер і залишалися доступними лише для дітей із привілейованих верств суспільства» (с. 92), у той же час дане твердження є сумнівним, оскільки відповідно до ст. 23 «Статуту реальних училищ відомств Міністерства Народної Освіти» від 15 травня 1972 р. «У реальних училищах навчаються діти всіх станів без різниці звання та віросповідання» (ПЗЗ РІ-ІІ. Т. XLVII. Від. 1. № 50834. С. 628).

5) Відповідно до змісту підрозділу 3.3. розділу 3 «Капіталізація, економічна політика держави та система забезпечення галузі промисловою сировиною» цей підрозділ доцільно було б назвати «Інвестиційні процеси та економічна політика держави у галузі харчової промисловості», оскільки термін «капіталізація» є суто економічним терміном і визначає економічні категорії, тоді як людський фактор в особі інвестора (як вітчизняного, так й іноземного) більш точно відповідає темі дослідження.

6) У тексті рукопису дисертації трапляються розриви таблиць (табл. 3.2 с. 129–130, табл. 3.3 с. 130–131), які бажано було б розмішувати у більш

цілісному вигляді, а таблицю 4.2 (с. 184–185), яка займає 1 аркуш, доцільно було б винести у додаток до дисертації.

7) У загальних висновках дисертації доцільно було б окреслити перспективи подальших досліджень цієї наукової проблеми.

8. Загальний висновок про дисертаційну роботу, її відповідність встановленим вимогам.

Викладені вище зауваження, пропозиції та міркування опонента в цілому мають рекомендаційний характер, не знижують рівень та не впливають на загальну позитивну оцінку опонованого дисертаційного дослідження.

Кваліфікаційна наукова робота Мурмили Наталаї Іванівни «Людський фактор у харчовій промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.» за своєю актуальністю, науковою новизною, отриманими результатами, а також їх взаємозв'язком та повнотою викладу в наукових публікаціях і апробацією цілком відповідає вимогам «Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах)», затвердженого постановою КМУ від 23 березня 2016 р. № 261 (зі змінами і доповненнями постановою № 283 від 3 квітня 2019 року, постановою № 502 від 19 травня 2023 р.); вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 (зі змінами і доповненнями постановою № 341 від 21 березня 2022 р.), а також «Вимогам до оформлення дисертацій», затверджених Наказом Міністерства освіти і науки України № 40 від 12 січня 2017 року, а її авторка Мурмила Наталія Іванівна заслуговує на присудження їй ступеня доктора філософії у галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 – історія та археологія.

Офіційний опонент

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету

Світлана ОРЛИК

Підпис професора кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи С. В. Орлик з а с в і д ч у ю

Проректор з наукової роботи та міжнародних зв'язків Центральноукраїнського національного технічного університету

Андрій ТИХИЙ